

ІСТОРИОГРАФІЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОДІЛЛЯ 20 – 30-х років ХХ століття

У статті подано історіографічний аналіз етнографічного дослідження Поділля за роки державної незалежності України.

Ключові слова: етнографія, Поділля, етнологічне дослідження, традиційна культура.

Сучасний стан українського суспільства характеризується зростанням етнічної свідомості народу, усвідомленням необхідності дослідження та збереження традиційної культури як генофонду духовності етносу, втрата якого загрожує існуванню його самого.

У вивченні етнічної історії та культури українців існує чимало недосліджених тем. З-поміж них беззастережно можна виокремити етнографію регіонів України. Регіональні історико-етнографічні дослідження є важливим засобом побудови цілісної концепції розвитку національної культури – актуальної проблеми, що й досі розглядається без урахування її локальних проявів та етнореалій. Значний інтерес для українських учених має історико-етнографічний регіон Поділля. Особливості історичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку призвели до формування своєрідної традиційної культури населення регіону, яка відображає як загально етнічну, так і локальну специфіку.

Становлення етнографії Поділля відбувалося в контексті розвитку місцевого краєзнавства та українського народознавства загалом. "Історія будь-якої науки, – зазначав С.Токарев, – складається з двох частин: 1) історії накопичення фактичних знань у певній галузі та 2) історії розвитку поглядів, тобто історії того, як осмислювались і узагальнювались накопичувані фактичні знання. Те та інше складають дві нерозривні сторони кожної науки – в тому числі, зрозуміло, й етнографії¹.

У системі українського народознавства етнологія, фольклористика та мистецтвознавство є важливими складовими галузями суспільного буття та науки, які безпосередньо формують і визначають менталітет, уклад і духовність нації, а в поворотні періоди історії Вітчизни є яскравим виразником національно-культурного відродження. Прикладом цього є нинішня розбудова Української держави, яка спирається на віковічні традиції, звичаї, обряди, колорит народної творчості і забезпечує їх розвиток та народження нових у сучасних умовах.

Виразником початку нового етапу національно-культурного відродження стала проведена 25 – 26 вересня 1986 році в Кам'янець-Подільському педагогічному інституті Всеукраїнська наукова конференція "Проблеми етнографії Поділля".

Учасниками конференції стали майже 200 науковців і краєзнавців етнографів, фольклористів, мистецтвознавців, істориків та філологів, які в доповідях і повідомленнях розглянули різноманітні аспекти розвитку матеріальної і духовної культури регіону від найдавніших часів до середини 80-х років ХХ ст.² Цей форум привернув увагу народознавців до систематичних етнологічних і фольклорних досліджень у подільському регіоні, спонукав колектив учених Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені Максима Рильського НАН України та його відділень до багаторічної праці зі створення фундаментальної книги "Поділля. Історико-етнографічне дослідження", яке побачило світ у 1994 році.

На зламі 80 – 90-х років ХХ ст. , коли поставала незалежна Українська держава, об'єктивно визначилося першочергове завдання переосмислити усі попередні здобутки етнологів, відкинути в народознавчих дослідженнях ідеологічну заангажованість радянської політичної системи і, головне, віднайти, відродити раніше свідомо заборонені або замовчувані національні

й релігійні свята, традиції, звичаї, обряди, реабілітувати репресованих минулим режимом діячів української культури і науки. У 1992 році відбулися ряд наукових конференцій "Етнографія Поділля"³, "Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля"⁴. Нові підходи до народознавчих досліджень в Україні знайшли відображення у доповідях відомих учених і краєзнавців Т.Косміної (Київ) "До проблеми реконструкції народної культури Поділля", А.Зінченка (Київ) "Народна традиція і духовність на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.", Л.Кароєвої (Вінниця) "Етнографи Поділля", В.Вовкодава (с. Кармалюкове на Вінниччині) "Голодомор 33-го року в приказках одного села", Т.Сис (м. Кам'янець-Подільський) "Історія Поділля в усній народній творчості" та Стаценко Н. (Київ) "Етапи етнографічного вивчення Поділля", Г.Скрипник (Київ) "Етнографічне вивчення Поділля установами УАН у 20-ті роки ХХ ст." та ін.

Про вагомe місце етнологічних досліджень Поділля свідчить той факт, що практично на всіх 66 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференціях, що відбулися в 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. у Вінницькій, Рівненській та Хмельницькій областях були належно представлені доповіді та матеріали з мистецтвознавства, фольклору та етнології регіону. Водночас спеціальні культурологічні та етнологічні секції були представлені на таких відомих міжнародних і всеукраїнських науково-краєзнавчих форумах, як "Культура Поділля: історія і сучасність" (Хмельницький, 1993), "Духовні витoki Поділля: творці історії краю" (Кам'янець-Подільський, 1994), "Хмельниччина: роки становлення та поступу" (Хмельницький, 1997), "Старокостянтинів і край в просторі часу" (Старокостянтинів, 1997), 10 – 17 Вінницькі обласні (1990 – 1997) і 8 – 12) Подільські історико-краєзнавчі конференції (1990, 1995, 2000, 2005, 2007).

У збірниках праць науково-краєзнавчих конференцій нагромаджено такий великий за обсягом та різноманітний сюжетний матеріал з матеріальної і духовної культури населення, що він склав справжню народознавчу енциклопедію Поділля в контексті українського національно-культурного відродження.

За роки незалежності України науковцями і краєзнавцями опубліковано ряд книг, упорядковано і видано чимало збірників народознавчого характеру про Поділля. З-поміж них варті уваги монографічні дослідження в галузі етнології П.Слободянюка (м. Хмельницький) "Культура Хмельниччини" (1995), І.Рибак (м. Кам'янець-Подільський) "Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.)" (1997) та "Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.)" (2000), Л.Мельничук, І.Мельничука, М.Вдовцова (Вінниця) "Бубнівська кераміка" (1999). Проте найбільшим досягненням у цій галузі стало видання 1994 року згадуваної книги "Поділля: історико-етнографічне дослідження" (К., 1994), яку підготував авторський колектив у складі 38 осіб відомих етнологів, мистецтвознавців, істориків та інших науковців. У книзі не тільки глибоко проаналізовано стан історико-етнографічного вивчення краю упродовж ХVІІІ – ХХ ст., але й зосереджено великий фактичний та ілюстративний матеріал про матеріальну і духовну культуру краю від доби первісного суспільства до середини 1990-х років. Однак при всій важливості й цінності зосередженого у виданні етнологічного матеріалу варто зауважити, що він не однаково повно відображає внутрішні регіони Поділля. Зокрема, у книзі порівняно з Вінниччиною (Східне Поділля) та Тернопільщиною (Західне Поділля) значно слабше етнографічно описана Хмельниччина⁵.

Тому суттєво заповнили фактичним матеріалом прогалини цього видання об'ємна хрестоматія "Народознавство Поділля" (1995) та навчальний посібник "Нариси народно-побутового життя Поділля" відомого ученого етнографа і дослідника народної педагогіки В.П.Струманського. Позитивність його праць та інших етнологічних здобутків полягає у тому, що вони не тільки є вагомим внеском в етнографічну науку, але й практично спрямовані на її впровадження в систему освіти України.

Певне значення для етнологічних досліджень та їх популяризації мають поповнення оригінальними народознавчими матеріалами фондів та експозицій краєзнавчих музеїв областей Поділля. Саме яскравою ознакою перебудови музейної роботи в контексті українського національно-культурного відродження стало створення в цих установах спеціальних етнографічних експозицій нового типу. Перша така велика експозиція була відкрита у 1991 році в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, а згодом переобладнанні в Хмельницькому, Вінницькому, обласних краєзнавчих музеях та

новостворені в Дунаєвецькому, Славутському, Шепетівському, Городоцькому (Хмельниччина), Тульчинському, Барському районах (Вінниччина).

Одночасно ряд краєзнавчих музеїв здійснюють видання наукових збірників, в яких належало представлені статті і матеріали з народознавчої тематики. Прикладом можуть слугувати наукові збірники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника "Музей і Поділля" (1992), "Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля" (1992), Вінницького обласного краєзнавчого музею "Подільська старовина" (1993 і 1998) та ін.

У 90-ті роки ХХ ст. утворилися в областях Поділля науково-дослідні і методичні центри етнологічного дослідження краю. Зокрема, у 1995 році у м. Хмельницькому засновано при обласному державному архіві Подільське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України (керівник П. Слободянюк), яке з 2000 року діє при Хмельницькому гуманітарно-педагогічному інституті (керівник С. Козяр). У цьому ж році при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті створено навчально-наукову етнологічну лабораторію та в ній змістовну етнографічну експозицію (керівник Т. Колотило) та Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України з відділенням у м. Теофіполі Хмельницької області (з 1999 р.), який з 2001 року також підпорядкований Хмельницькому обласному інституту післядипломної педагогічної освіти (керівник Л. В. Баженов). Зокрема, Подільське відділення ІМФЕ імені Максима Рильського спеціалізується із фольклористичного вивчення краю і здійснює видання збірок народних жанрових і обрядових пісень, легенд і міфів. Навчально-наукова етнологічна лабораторія Кам'янець-Подільського педуніверситету щоліта проводить у Середньому Подністров'ї етнографічні експедиції з дослідження українського села за участю викладачів, краєзнавців і студентів. Розроблено і опубліковано "Програму етнографічного вивчення Поділля". Згадана етнологічна лабораторія видала перший випуск своїх наукових праць з етнології: "Народні надмогильні написи – посвяти з Поділля" (2001). Фольклорно-етнографічні матеріали належно представлені також у виданнях, підготовлених за участю Центру дослідження Поділля, зокрема, у книгах О.Т.Щура "Голосків. Село на Поділлі" (1999), В. С. Прокопчука "Два села – одна доля" (Блещанівка і Михайлівка на Дунаєвщині, 2001) й інших, а також у науково-краєзнавчому альманасі обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців "Диво край". Зазначені науково-дослідні Центри взаємодіють в етнологічному вивченні регіону між собою, а також з обласними науково-методичними центрами народної творчості міст Хмельницького і Вінниці, Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині, з профільними науковими установами Києва і Львова. Саме за їх ініціативою і участю організована III Всеукраїнська наукова конференція "Проблеми етнології, фольклористики і мистецтвознавства" у м. Кам'янці-Подільському (червень 2002 р.). За матеріалами конференції було видано науковий збірник праць⁶.

Важливим стимулом у діяльності в галузі народознавчих досліджень Поділля стало заснування Хмельницькою обласною державною адміністрацією у 1993 році премії імені Костя Широцького в галузі мистецтвознавства, фольклору і етнології.

У 1993 році виник Народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (керівник Л. Мельничук). за час функціонування Центру підготовлено понад 100 експедицій до відомих осередків народної культури Поділля, напрацьована технологія етнографічних практик та польових експедицій, зібрано велику кількість автентичних пам'яток народної культури. У структурі Центру – постійні виставки народного живопису Поділля, витинанки, кераміки, галерея, де організуються тематичні та авторські покази народного мистецтва краю. Галерея започаткована у квітні 2000 року, і відтоді тут експоновано понад 40 виставок народного мистецтва Поділля⁷.

Одним з напрямів науково-дослідницької роботи є формування рукописного фонду та етнографічного музею, яке розпочалось разом із створенням Народознавчого центру. На сьогодні основний фонд музею нараховує близько 3000 одиниць збереження. Чільне місце у фондовій колекції посідають пам'ятки, що розповідають про походження, етнічну історію, господарську діяльність, побут і культуру населення Поділля кінця ХІХ – ХХ ст. Вони репрезентують, в основному, правобережні регіони України. Найбільше експонатів з Вінниччини та Хмельниччини.

Фондова колекція музею Народознавчого центру поділяється на такі основні групи

збереження: тканини, килими, народний одяг, кераміка, писанка, вироби з дерева та металу, витинанка, народне мистецтво. Найбільш чисельним у фондовій колекції є зібрання народного одягу Поділля, тканин та кераміки.

Науково-дослідна тема, яку опрацьовує народознавчий центр, — це традиційна культура Поділля в контексті національного виховання. На базі Центру 14 – 15 жовтня 2003 року відбулася Міжнародна науково-практична конференція "Народна культура Поділля в контексті національного виховання". Було розглянуто таку проблематику: етнографія Поділля: історія та сучасний стан (академічне українознавство й етнографи Поділля; етнографи та фольклористи Поділля; народні етнографічні музеї краю; світогляд, вірування, звичаї та обряди, етнопедагогічний досвід, господарство та матеріальна культура подолян; народне мистецтво Поділля) і традиційна культура Поділля як джерело національного виховання.

У конференції взяли участь 200 науковців та народознавців-практиків. На пленарному та секційних засіданнях заслухано та обговорено близько 90 доповідей, повідомлень і виступів, у яких знайшли відображення сучасні тенденції розвитку української етнологічної науки. За матеріалами конференції видано збірник наукових праць⁸.

Велике значення для вивчення етнографії Поділля має науковий доробок керівника Центру. Доктор історичних наук Л.Мельничук на величезному фактичному матеріалі проаналізувала соціально-економічні умови розвитку гончарних промислів Поділля, показала вагомe місце гончарства в господарській діяльності населення регіону. У своїх працях з народної кераміки вчена зверталася до численного масиву інформації статистичного, етнографічного, етнолінгвістичного характеру і вперше ввела цей масив до наукового обігу⁹.

Наукові статті Л.Мельничук, її монографія "Гончарство Поділля в другій половині XIX – XX століттях: історико-етнографічне дослідження" (Київ, 2004) вирізняються високим науковим рівнем, ретельністю в доборі та аналізі фактів і джерел.

На жаль, серед наукових праць й досі немає всебічного й системного історіографічного дослідження, що стосується традиційної культури подолян 20-х – 30-х років XX ст. Історіографія обмежується лише поодинокими публікаціями про етнографів та окремі аспекти матеріальної та духовної культури Поділля вказаного періоду¹⁰.

Проблему вивчення історіографії етнології власне Подільського регіону піднімали сучасні українські дослідники Л. Баженов¹¹ та В. Прокопчук¹², але оскільки етнологія розглядалася авторами у контексті краєзнавства і не була предметом їхнього спеціального вивчення, то дані дослідження не закривають прогалину етнологічного вивчення.

Окремо слід відзначити науковий доробок професора кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктора історичних наук В.Борисенко.

Науковцю належить близько 170-ти публікацій. Серед них чільне місце займає монографія про українські весільні звичаї та обряди, в якій В.Борисенко запропонувала свою систему упорядкування першоджерельного матеріалу, зокрема, щодо регіональних варіантів весільного обряду¹³ та книга нарисів про святково-обрядову культуру українців "Традиції і життєдіяльність етносу"¹⁴. У книзі викладено народний календар українців (за сезонами, за датами), родинні обряди та звичаї, що стосуються народження дитини, перших років життя, дівування і парубкування, весільні звичаї, поховальні та поминальні обряди, культ предків. Окремі розділи присвячені народній музиці та танцям, а також звичаям при будівництві хати. Дослідниця проаналізувала і узагальнила величезний матеріал, зібраний нею особисто в численних експедиціях впродовж багатьох років. В плані характеристики Поділля як одного з історико-етнографічних регіонів України немало об'рунтованих узагальнень і спостережень.

З огляду на тему статті, слід виокремити працю В.Борисенко "Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років" (К., 2002). Нариси побудовані майже виключно на невідомих досі фактах, і в цьому полягає їх унікальність. Під пильне око науковця потрапили наукові центри та осередки з вивчення української традиційної культури у 20 – 30-х роках XX ст., введено в науковий обіг кілька десятків забутих імен дослідників, збирачів. Окремі розділи "Нарисів....." присвячені ряду науковців, серед яких і відомі особистості – А.Кримський, Ю.Павлович, В.Петров, В.Кравченко, О.Алешо (у роботі В.Борисенко акцентується саме їхня етнографічна діяльність), а також дослідники, чиї імена до публікації книги були невідомими навіть для професійних етнологів. Вперше в науковій літературі авторка описала етнографічну

діяльність подолянина П.Коваліва, який займався дослідженням різних галузей матеріальної і духовної культури Поділля у 20 – 30 роках ХХ ст.¹⁵

Отже, в плані характеристики Поділля як одного з історико-етнографічних регіонів України зібраний і опублікований значний фактичний матеріал, немало об'рунтованих узагальнень, науково важливих спостережень і суджень. Сучасні дослідники проводять значну роботу по вивченню своєрідних локальних особливостей побуту, матеріальної і духовної культури, етнокультурних процесів і міжетнічних зв'язків населення Поділля.

¹Токарев С.А. История русской этнографии. – М., 1966. – С. 4.

² Проблеми етнографії Поділля. Тези доповідей наукової конференції / Ред. кол.: Л.В.Баженов (відп. ред.), І.С.Винокур та ін. – Кам'янець-Подільський, 1986. – 214 с.

³ Етнографія Поділля: Тези доповідей наукової конференції / Ред. кол.: Д.М.Загнітко, Л.Р.Кароєва, В.А.Косаківський. – Ч. I – II. – Вінниця, 1992.

⁴ Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник (Ред.кол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур та ін. – Кам'янець-Подільський, 1992. – 252 с.

⁵ Баженова С.Е. Рец.: "Поділля: історико-етнографічне дослідження, К., 1994" // Поділля та Волинь у контексті українського національного відродження: Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 343 – 344.

⁶ Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія та сучасність. Наук. збірник за матеріалами Всеукр. наукової конференції (18 – 19 червня 2002р.) // Ред. кол. Баженов Л.В. (голова); Винокур І.С., Рибак І.В. та ін. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 368 с.

⁷ Мельничук Л.С. Від народу до народу, від народу до роду: Народознавчі студії. – Кн. 1. – Вінниця, 2006. – С. 140 – 141.

⁸ Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 400.

⁹ Мельничук Л.С. Вказ. праця. – С. 13 – 140.

¹⁰ Грабовський Б.В., Соломонова Т.Р. В'ячеслав Арсенович Камінський на Поділлі // Вінниччина: минуле та сьогодення.: Матеріали ХХ Вінницьк. наук. іст.-краєзн. конф. 27 – 28 жовтня 2005 р. – Вінниця, 2005. – С. 166 – 171; Прокопчук В.С. Творець Кабінету виучування Поділля. Наукові праці Кам.-Под. держ.педаг.ун-ту: Історичні науки. – Т. 11 – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 262 – 269; Трембіцька Л.А. Подільський краєзнавець Володимир Гагенмейстер. Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 347 – 350; Сердунич Л.А. Народний одяг та житло на Старосинявщині кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. (до питання етнографія Поділля). // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. збірн. – Т.2. – Житомир, 2000. – С. 292 – 293; Трембіцький А. Подільський фольклор у дослідженнях українського історика та етнографа Є.Сіцінського. // Іван Франко і Буковина: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. присвяч. 150-річчю від дня народження І.Франка. – Чернівці, 2006. – С. 337 – 344.

¹¹ Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століття). Наукове видання. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 416; Його ж. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 480.

¹² Прокопчук В.С. Особливості розвитку українського краєзнавства першої половини 20-х років ХХ ст. // Наукові праці Кам.-Под. держ.університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13 – С. 381 – 390; його ж: Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С. 204.

¹³ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. К. –1988. С. 192.; Борисенко В.К. Весільна обрядовість. // Українці. Історико-етнографічна монографія. – Т. 1. – Опішне, 1999. – С. 433 – 455.

¹⁴ Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – 191 с.

¹⁵ Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002. – С. 45 – 49.

В статтє подаєтєя сжатый историографический анализ этнографического исследования Подолья в годы государственной независимости Украины.

Ключевые слова: этнография, Подолье, этнологическое исследование, традиционная культура.

This article contains historiographical analysis of ethnographical research of Podillia during the years of Ukraine's state independence.

Key words: ethnography, Podillia, ethnographical research, traditional culture.